השלכות הסכם הגרעין על החתירה האיראנית להגמוניה אזורית

אפרים קם

החתירה להגמוניה אזורית היא רכיב יסוד בתפיסתה האסטרטגית של איראן, שעד כה לא תורגמה לשאיפה להתפשטות טריטוריאלית. מטרתה היא לשנות את תנאי הסביבה האסטרטגית של איראן, לחזק את מעמדה בה, להשפיע על התהליכים המרכזיים בה ולהניע את הגורמים האזוריים והמעצמתיים להתחשב באינטרסים של איראן במרחב זה. שאיפה זו התייחסה בראש ובראשונה למרחב המפרץ הפרסי במובנו הרחב, ובמידה רבה גם למזרח התיכון בכללו, ונבעה מכמה סיבות: נתוני היסוד הגיאו־פוליטיים של איראן, פוטנציאל העושר הכלכלי שלה, מעמדה המרכזי בעולם המוסלמי ובעיקר במחנה השיעי, עברה האימפריאלי האזורי, יכולתה לבנות עוצמה צבאית ניכרת, ולא פחות חשוב – הכרתה בכך שהמרחב סביבה רווי באיומים וסיכונים כלפיה, אך גם בהזדמנויות עבורה.

שני גורמים עיקריים משפיעים כיום על מאמציה של איראן לחתור להגמוניה אזורית: הזעזועים המתחוללים במזרח התיכון, וההתפתחויות הקשורות בהסכם הגרעין. בהתפתחויות הקשות העוברות על האזור בחמש השנים האחרונות טמונים סיכונים ניכרים לאיראן. ראשית, השטחים שבהם שולט משטר אסד בסוריה הצטמצמו במידה רבה, והמשך שלטונו נתון בסימן שאלה. משטר אסד הוא בעל־הברית העיקרי וכמעט היחידי של איראן, ואם ייפול – אין לו תחליף מבחינתה. מתוך הבנת החיוניות בייצוב מצבו והבטחת עתידו של אסד משקיעה איראן מאז 2012 מאמצים גוברים – בעיקר הצבת יועצים צבאיים בצבא סוריה, הצבת יחידות מכוח 'קודס' הנלחמות לצד הכוחות התומכים במשטר אסד, משלוח אמצעי לחימה וציוד צבאי לסוריה והענקת סיוע כספי למשטר. סיוע זה הגיע לשיא חדש כאשר בספטמבר 2015 תגברה איראן את היחידות הלוחמות מקרב 'משמרות המהפכה' ו'קודס' – לפי ההערכות, 2,000–3,000

חיילים נוספים. כתוצאה מהרחבת המעורבות נהרגו בצפון־סוריה בחודשים האחרונים למעלה ממאה חיילים איראנים, ביניהם קצינים בכירים. בעקבות בלימת המתקפה של הקואליציה התומכת באסד ועלייה באבידות בכוח 'קודס', החליטה איראן להחזיר חלק מהכוחות למדינה. מאז תחילת מלחמת האזרחים בסוריה, איראן תומכת ואף דוחפת להעברת כוחות מחזבאללה לסוריה, ובהמשך לתגבורם במיליציות שיעיות מעיראק, אפגניסטן ופקיסטן – למשימות לחימה. סיוע זה שיפר במידת־מה את מצבו של משטר אסד, אך טרם הבטיח את יציבותו ואת עתידו.

שנית, מלחמת המפרץ הראשונה ולאחריה כיבוש עיראק על ידי הכוחות האמריקאים ובהמשך התפנותם מעיראק הסירו מעל איראן את האיום העיראקי, ופתחו לפניה הזדמנויות חדשות בעיראק. עיראק חשובה מאוד לאיראן עקב שכנותה, ומשום שכ־60 אחוזים מאוכלוסייתה הם שיעים, המהווים את בסיס ההשפעה האיראנית בעיראק. אולם המצב בעיראק אינו יציב, האלימות בה רבה ולאיראן יש יריבים במערכת העיראקית, המתנגדים להרחבת ההשפעה ולמעורבות של איראן בעיראק. איראן חוששת, אפוא, שאי־היציבות בעיראק תגלוש גם לשטחה. החשש מהידרדרות נוספת בעיראק מניע את איראן להשקיע מאמצים ניכרים, כולל סיוע צבאי וארגון כוחות הביטחון העיראקיים, שעד כה הפגינו את חולשתם, וכן הקמת מיליציות שיעיות שתפקידן להחליף את כוחות הביטחון חסרי המוטיבציה בלחימה ב'מדינה האסלאמית'.

שלישית, 'המדינה האסלאמית' – שפרצה בעוצמה בעיראק באמצע 2014 והפכה לשחקנית מרכזית בזירת המזרח התיכון – נתפסת בעיני איראן כאויב ממשי המסכן את האינטרסים החשובים ביותר שלה באזור – את עתידם של משטר אסד בסוריה ושל המשטר השיעי בעיראק, של המיליציות השיעיות בעיראק וחזבאללה בלבנון. הופעת 'המדינה האסלאמית', המציבה אידאה סונית חדשה/ישנה, נתפסת בעיני האיראנים גם כחלק מהעימות הסוני־שיעי, וכקריאת תיגר על המחנה השיעי ועל שאיפתה של איראן להגמוניה אזורית. לאיראנים ברור, כנראה, שמקורות כוחה של 'המדינה האסלאמית' – בשליטה על שטחים גדולים בסוריה ובעיראק, בנשק ובכספים, ביכולות לחימה ובהצלחתה למשוך רבבות צעירים לשורותיה – מציבים מולם יריב קשה ומסוכן. מתוך הכרה זו משקיעה איראן מאמצים רבים כדי לבלום את 'המדינה האסלאמית', הן בעיראק והן בסוריה.

אולם, במקביל לסיכונים חמורים אלה לאינטרסים החשובים של איראן, יש בהם גם היבטים חיוביים לגביה. הדבר מחזק את ההכרה באיראן על ידי ממשלות המערב כגורם חשוב, היכול לתרום לייצוב המצב בסוריה ובעיראק ולסייע לבלימת 'המדינה האסלאמית', עקב השפעתה של איראן בשתי המדינות ונכונותה להשקיע מאמץ צבאי

ניכר בהן. עליית 'המדינה האסלאמית', המוגדרת כאיום מרכזי לעולם החופשי, משפרת את הדימוי של איראן ומגמדת את היותה מדינה המפעילה טרור וארגונים שלוחים בהיקפים גדולים, וכן את מעמדה כמובילת המדינות הרדיקליות במזרח התיכון. חשיבותה האזורית של איראן עלתה עוד יותר בעקבות הגברת שיתוף הפעולה בינה לבין רוסיה במאבק נגד הארגונים הג'יהאדיסטיים בסוריה – למרות שנראה כי יש ביניהן חילוקי דעות לגבי עתידו של משטר אסד – והידוק הקשרים ביניהן בתחומים המדיני, הכלכלי והגרעיני ואספקת הנשק לאיראן.

במקביל לניהול המשא ומתן עם המעצמות בנושא הגרעין, הצליחה איראן לבנות מוקדי השפעה חשובים במרחב הסובב אותה, תוך הסתמכות על אוכלוסיות שיעיות שלהן היא מספקת כסף ונשק. היא ניצלה את הלחימה באפגניסטן כדי לבנות במערב המדינה מוקד כזה, הנשען על המיעוט השיעי בו. לאיראן יש זה מכבר שני בסיסי השפעה בחופי הים התיכון – בסוריה ובלבנון. היא פועלת לבניית בסיס השפעה בתימן, בחוף ים סוף ומדרום לערב הסעודית, תוך ניצול מלחמת האזרחים בתימן ותמיכתה בחות'ים.

הסכם הגרעין שהעניק לאיראן לגיטימציה בינלאומית להיותה מדינת סף גרעינית מהווה מעטפת תומכת להתייחסות לאיראן כאל שותפה בלחימה ב'מדינה האסלאמית', ולדימויה כגורם התורם ליציבות האזורית. השגת ההסכם מעניקה לה דימוי, לפחות חלקי, של מדינה מתונה, המוצאת את מקומה במשפחת המדינות. הסרת הסנקציות מעל איראן תאפשר לה להרחיב במידה משמעותית את קשריה הכלכליים עם מדינות שונות, ותסייע לה להפנות יותר משאבים לטובת בעלות־בריתה, ובכללן המיליציות החמושות והארגונים הקשורים בה. הדיאלוג שהתפתח בשנתיים האחרונות בין איראן לממשלות המערב, ובעיקר הממשל האמריקאי, ברמה של שרי חוץ, יצר בממשל האמריקאי ובממשלות אחרות ציפייה ותקווה לכך שניתן יהיה להרחיב את ההידברות עם המשטר האיראני לטיפול בסוגיות אזוריות. בראייתו של הממשל האמריקאי, הרחבה זו, אם תתאפשר, תוכל לתרום להתמתנותו של המשטר ולהופכו לשחקן חיובי, שיהיה מוכן לסייע לייצוב המצב המעורער באזור. הממשל האמריקאי מעריך שיש אישים במערכת האיראנית – כדוגמת שר החוץ זריף, וכנראה הנשיא רוחאני – המעוניינים בהרחבת הדיאלוג עם ארצות־הברית. הממשל גם סבור שמימוש ההסכם והסרת הסנקציות מעל איראן יוכלו לחזק את מעמדם של הגורמים המתונים יותר בצמרת האיראנית, ולאפשר הידברות זו.

ככל הנראה, אכן מצויים בצמרת האיראנית אישים המצדדים בהרחבת ההידברות עם הממשל האמריקאי. המנהיג הרוחני ח'אמנהאי הודה בכך בהקשר של השגת הסכם

הגרעין, ורוחאני אמר שבתנאים מסוימים, מימוש הסכם הגרעין יוכל להוות התחלה של יחסים חדשים עם ארצות הברית. אלא שח'אמנהאי, ועימו ראשי האגף הרדיקלי של המשטר ובכללם מפקדי 'משמרות המהפכה', מתנגדים בתוקף להרחבת הדיאלוג. ח'אמנהאי, שממשיך לטפח את הדימוי המהפכני של איראן, רואה בארצות הברית אויב, וחושד בה שהיא מנסה להשתמש בהסכם הגרעין כדי לחדור למערכת האיראנית ולמוטט את המשטר מבפנים. כך הודיע ח'אמנהאי בפומבי כי מדיניות איראן באזור היא ההיפך הגמור ממדיניות ארצות־הברית, וכי הפסקת המאבק נגד ארצות הברית מנוגדת לקוראן. משום כך, הוא הבהיר שלא יאפשר הידברות עם הממשל האמריקאי מעבר לנושא הגרעין.

בסוגיות האזוריות הודיע ח'אמנהאי כי איראן לא תזנח את ידידיה באזור. היא תמשיך להגן על "ההתנגדות" באזור, ובראשה ההתנגדות הפלסטינית, ותתמוך ככל יכולתה בכל מי שנלחם בישראל ובציונות. ח'אמנהאי ועימו בכירים ב'משמרות המהפכה' מדברים על החדרת ההשפעה האיראנית לגדה המערבית ועל שיגור משלוחי נשק אליה, כפי שאיראן עושה בעזה. ח'אמנהאי הוסיף שאיראן תמשיך לתמוך במשטר הסורי, בעם ובמשטר בעיראק, בעמים המדוכאים בתימן ובבחריין ובלוחמי ההתנגדות בלבנון, ותספק להם את כל הסיוע. דבריו של ח'אמנהאי מבהירים שהמשטר האיראני רואה בהסכם הגרעין אמצעי להסרת הסנקציות ולהרחבת השפעתה של איראן באזור, ולא מבוא לשיתוף פעולה אזורי עם הממשל האמריקאי, ולהתנהלות מתונה ובונה באזור.

סיכום ומשמעויות

הניתוח במאמר זה מוביל למסקנה שההתפתחויות באזור והסכם הגרעין שיפרו אמנם את מעמדה ואת השפעתה האזורית של איראן, אולם הם לא יובילו לשינוי ממשי במדיניותה האזורית. למסקנה זו סיבה כפולה. הסיבה האחת היא, שאמנם יש באיראן אישים המעוניינים בדיאלוג נרחב יותר עם ארצות הברית, שעשוי להוביל ליחסים משופרים איתה, ובהמשך אולי גם להתמתנות בהתנהלותה האזורית, אולם, המערכת המהפכנית והמנהיג הרוחני ח'אמנהאי – חשדנותם כלפי הממשל האמריקאי לא התרופפה גם לאחר הסכם הגרעין. ח'אמנהאי הבהיר כי הוא מתכוון להמשיך במדיניות הרדיקלית המאפיינת את איראן מתחילת ימיו של המשטר האסלאמי וכינון הרפובליקה האסלאמית. ברור שח'אמנהאי הוא מקבל ההחלטות האסטרטגיות באיראן, וקשה להניח שאלה הדוגלים בדיאלוג עם הממשל האמריקאי ובמדיניות מתונה יותר כלפי האזור יוכלו לפעול נגד עמדתו, מה גם שהיא נתמכת על ידי עיקר הממסד הרדיקלי.

הסיבה השנייה היא הניגוד בין המדיניות האזורית של איראן לזו של ארצות הברית. זהו ניגוד מהותי. החתירה להגמוניה היא מרכיב מרכזי בתפיסה האסטרטגית של איראן, גם מתקופת השאה, והיא נובעת מתחושת הכוח שלה, אך גם מתפיסת האיום שלה. הכלים שבאמצעותם מבקשת איראן לקדם את ההגמוניה שלה הם: בניית עוצמה צבאית, תוך שימת דגש על מערך הטילים שלה ויכולותיה הימיות; פיתוח פוטנציאל גרעיני, תוך שמירת האפשרות למימושו בעיתוי המתאים; קידום כושר הרתעה, הנשען גם על שימוש בטרור בעת הצורך; הרחבת ההשפעה במדינות אחרות, תוך חדירה לתוכן באמצעות סיוע בכסף ובנשק; הגדלת המערך של מיליציות חמושות, ארגונים שלוחים ובעלי־ברית אחרים המתבססים על תשתית של אוכלוסייה שיעית. ח'אמנהאי הבהיר בשפה ברורה שלא יוותר על כלים אלה.

משמעות הדברים היא שיימשכו המתח והעימות בין הגישה האיראנית לבין הגישה שהממשל האמריקאי מבקש להנחיל למשטר האיראני. במתח זה יוכל כנראה לחול שינוי, רק אם וכאשר תהיה תמורה ממשית באופיו של המשטר האיראני, ומכאן גם בגישתו כלפי ההתנהלות בזירה המזרח־תיכונית. שינוי כזה אפשרי בעתיד, משום שיש איראנים רבים הרוצים במשטר בעל אופי שונה. אבל תהליך השינוי טרם החל, משום שהמשטר השכיל להפעיל אמצעים לבלימתו.

עם זאת, צריך לזכור שמאמציה של איראן לקדם את ההגמוניה שלה באזור נתקלים במכשולים לא־פשוטים: הסכנה למשטר אסד; מאמצי הבלימה הצפויים מצד ארצות הברית, בעיקר ככל שיתברר לה שהאיראנים אינם הולכת בתלם הרצוי לה; דאע"ש שטרם הובס; הקשיים הפנימיים במאחזי ההשפעה האחרים שיש לאיראן – בעיראק, בלבנון, בתימן; ומאמצי הנגד של ערב הסעודית, ואולי גם של מדינות נוספות באזור.

מהי המשמעות של כל אלה לגבי ישראל? כל עוד לא יחול שינוי ממשי באופיו של המשטר האיראני, לא יחול שינוי גם ביחסו לישראל, ובכלל זה בשלילת זכות קיומה. במצב זה, כשמעמדה האזורי של איראן מתחזק חרף הבעיות שהיא נתקלת בהן, טמונים בעיקר סיכונים לישראל. איראן תעשה כמיטב יכולתה, כפי שח'אמנהאי הבטיח, להצר את חופש הפעולה של ישראל ולפגוע בה. באופן מעשי, מאמץ זה עלול לכלול בניית חזית נוספת נגד ישראל מדרום־לבנון לרמת הגולן, באמצעות חזבאללה, וחיזוק היכולות של חזבאללה לפגוע בישראל, ומאמצי חדירה לזירה הפלסטינית – לא רק לרצועת עזה, אלא גם לגדה המערבית. עם זאת, סביר להניח שאיראן לא תבקש להתעמת במישרין עם ישראל, לפחות כל עוד היא עסוקה בייצוב המצב בסוריה ובעיראק ובמאבק בדאע"ש. מהזווית החיובית – אם בסופו של דבר דאע"ש ייבלם, גם בתרומה איראנית, ישרת הדבר גם את עניינה של ישראל.

מעל לכל אלה ברור שאם איראן תחליט בשלב כלשהו לפרוץ לנשק גרעיני – יחול שינוי מהותי במערכת האיומים שעימם תצטרך ישראל להתמודד. בשלב זה סביר יותר להניח שאיראן תעדיף להמתין, והחלטתה לפרוץ לנשק גרעיני תידחה לפחות לכמה שנים.

נתיב המאמץ הנגדי של ישראל יצטרך לעבור דרך ארצות הברית. למדיניותו של הממשל האמריקאי בסוגיית הגרעין יהיה חלק בהתחזקותה הצפויה של איראן, ולכן צפויה להיות לו מחויבות לסייע לבעלות־בריתו – לא רק ישראל – ולהרגיע אותן מול איראן, אם אכן תימשך מדיניותה האזורית הרדיקלית של איראן. שאלה פתוחה היא – האם הממשל האמריקאי הנוכחי והעתידי יגלה את התקיפות הדרושה מול איראן, או שיגלה ותרנות כלפיה, כפי שעשה במהלך שיחות הגרעין.